

Recognizing the Form and Content of Non-human Figural Representation in the Luster Tiles of Imamzadeh Ali ibn Jafar Qom*

Maryam Ramezani¹ iD, Amirhossein Salehi^{**2} iD

¹ Master of Art Research, Department of Art Research, Faculty of Art and Architecture, Semnan University, Semnan, Iran.

² Associate Professor, Department of Restoration and Restoration of Historical Buildings, Faculty of Art and Architecture, Semnan University, Semnan, Iran.

(Received: 26 Jun 2023; Received in revised form: 16 Sept 2023; Accepted: 14 Nov 2023)

This research aims to investigate the reflection of social issues on patterns of living beings designed in religious buildings and tombs. To achieve this goal, the focus will be on the motifs of living beings in the Ali-Ibn-Jafar Shrine, located in Qom in the center of Iran. In addition, we will also study the wall paintings of Imamzade Tayyeb and Tahir Shrine. Although depicting living beings in religious buildings has not been permitted in Shiism, these patterns have been used in Shia Holy places, manifested in Zarinfam tiles (luster tiles). So, the main questions are as follows: (1) What were the primary sources of inspiration for depicting non-human living beings in these religious places? (2) What was the main goal of using such motifs of living beings in these religious buildings? After comparative research on motifs of non-human living beings and illustrated religious books, a significant number of similarities was found. These representations' form and subject matter correspond to cases depicted in the Ajaieb-Al-Makhlouqat written by Qazvini in the 7th century (Table 1). From our point of view, such coordination and similarity cannot be accidental. It can explain why different animals, such as a boar, an elephant, a winged fish, and a dragon, are depicted in these religious buildings. The wall paintings of Imamzadeh Tayyeb and Tahir (Table 2) provide further confirmation of the use of the living creatures motifs. These wall paintings, which, unlike the tiles, have no possibility of being moved, are similar to the original and Qajar versions of Ajaieb-Al-Makhlouqat. This comparative research brings us to the conclusion that Ajaieb Al-Makhlouqat was at the center of attention in the decoration of Shia tombs in Qom for several centuries. After finding such a significant connection, our research

focuses on this question: who was Qazvini, the author of this book? Our research has shown that he was a Shia scientist, educated in Fiqh (Islamic jurisprudence), a Sufi, and familiar with philosophy and mysticism. One of his methods of explaining complex scientific and religious matters in an understandable way to the public was using illustrations. In his writings, he points to two main attributes of God's righteousness and being the Creator. Most of his treatises have the color of preaching and guidance. Using the picture of living creatures in paintings of religious places seems to have a similar message. Using this type of expression of ideas could be a suitable and understandable way of showing to ordinary people that everything in this world represents the Creator, God. This view can also be rooted in the theory of the existential unity proposed by Ibn Arabi, who was Qazvini's mentor. In addition, a few pieces of evidence of the founders of this building, completed in the post-Ilkhani period, show that the Al-Safi family in Qom generally had been affected by Qazvini's ideas. They were lovers of knowledge and Shiism, and familiar with mysticism.

Keywords

Luster Tiles, Figural Representation, Safi Dynasty, the Marvels of Created Things, Qom.

Citation: Ramezani, Maryam; Fahimifar, Salehi (2023). Recognizing the form and content of non-human figural representation in the luster tiles of imamzadeh Ali ibn Jafar qom, *Journal of Fine Arts: Visual Arts*, 28(4), 133-142. (in Persian).

DOI: <https://doi.org/10.22059/jfava.2023.360218.667136>

* This article is extracted from the first author's master thesis, entitled: "Study on The reflection of thoughts of post-ilkhanid rulers of Qom at the 8th century AH in the Tombs decorations at this era", under the supervision of the second author at the Semnan university.

** Corresponding Author: Tel:(+98-23) 31535374, E-mail: amirhossein.salehi@semnan.ac.ir

بازشناسی فرم و مضمون موجودات زنده غیر انسانی در کاشی‌های زرین فام امامزاده علی بن جعفر قم*

مریم رضانی^۱، امیرحسین صالحی^{۲*}

^۱ کارشناس ارشد پژوهش هنر، گروه پژوهش هنر، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه سمنان، ایران.

^۲ استادیار گروه مرمت و احیاء بناهای تاریخی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه سمنان، ایران.

(تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۲/۰۴/۰۵، تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۶/۲۵، تاریخ پذیرش نهایی: ۱۴۰۲/۰۸/۲۲)

چکیده

پژوهش پیش رو با هدف بررسی بازتاب موضوعات اجتماعی در نقوش موجودات زنده در کاشی‌های زرین فام در بنای مذهبی و آرامگاهی است. بر این اساس تلاش می‌شود تا به ماهیت نقش‌مایه‌های موجودات زنده و بکارگیری آن‌ها در بنای آرامگاهی علی بن جعفر قم و به موازات آن نقاشی دیواری امامزادگان طیب و طاهر پرداخته شود. اصلی‌ترین پرسش‌های مطرح شده بدین قرار است: ۱. منبع تصویری موجودات زنده غیر انسانی کاشی‌های زرین فام بقعه علی بن جعفر قم چه بوده است؟ ۲. استفاده از نقش‌مایه‌های موجودات زنده در این بنای مذهبی در راستای چه ایده‌هایی شکل گرفته؟ بررسی‌ها نشان داد که فرم و موضوع نقش‌مایه‌ها با نمونه‌های تصویر شده در نسخه قرن هفتمی *عجایب‌المخلوقات* قزوینی مطابقت دارد. با این هدف که با زبانی ساده به مردم نشان دهد که همه چیز این دنیا جزئی از نمود آفریدگار است که شاید ناشی از همان دیدگاه وحدت وجودی باشد که ابن عربی استاد قزوینی مطرح می‌کند. این عقاید با سوگیری‌های فکری بانیان احتمالی بنا یعنی خاندان صفی در قم نیز هم راستا بوده. توجه به نقش‌مایه‌های عجایب‌المخلوقات به استناد نقاشی‌های دیواری امامزاده طیب و طاهر تا قرن‌ها بعد ادامه داشته است.

واژه‌های کلیدی

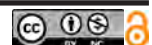
کاشی زرین فام، بازنمایی موجودات زنده، خاندان صفی، *عجایب‌المخلوقات*، قم، امامزادگان طیب و طاهر.

استناد: رضانی، مریم؛ صالحی، امیرحسین (۱۴۰۲)، بازشناسی فرم و مضمون موجودات زنده غیر انسانی در کاشی‌های زرین فام امامزاده جعفر قم، نشریه هنرهای زیبا:

هنرهای تجسمی، ۲۸(۴)، ۱۳۳-۱۴۲. DOI: <https://doi.org/10.22059/jfava.2023.360218.667136>

*مقاله حاضر بر گرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد نگارنده اول با عنوان «بررسی بازتاب تفکرات حاکمان پساایلخانی قرن هشتم قم بر تزیینات بناهای آرامگاهی این دوره» می‌باشد که با راهنمایی نگارنده دوم در دانشگاه سمنان ارائه شده است.

**نویسنده مسئول: تلفن: ۰۲۳-۳۱۵۲۵۳۷۴، E-mail: amirhossein.salehi@semnan.ac.ir

مقدمه

نقش‌مایه‌های موجودات زنده در کاشی‌های زرین‌فام در تضاد با منع بازنمایی در بناهای مذهبی بکاررفته است، بنابراین منشأ این نقوش و این واقعیت، زمانی بیشتر قابل لمس است که بدانیم اقداماتی که در ساختار این نقوش دست داشته‌اند در جهت چه مبانی فکری ایجاد شده بودند. در جدیدترین تحقیقات انجام‌شده توسط برخی از پژوهشگران با در نظر گرفتن عدم استفاده از بازنمایی موجودات زنده در بناهای مذهبی بیشتر به احتمال انتقال این کاشی‌ها از مکان‌های غیرمذهبی به آرامگاه‌های شیعیان اشاره شده است. بر این اساس مهم‌ترین مسئله این پژوهش درک چرایی مفاهیم نهفته در استفاده از چنین تصویری در بنای آرامگاهی مرتبط با شیعیان است. در این راستا اصلی‌ترین پرسش‌های مطرح‌شده بدین قرار است: ۱. منبع یا منابع تصویری موجودات زنده استفاده‌شده در کاشی‌های زرین‌فام بقعه علی بن جعفر قم چه بوده است؟ ۲. استفاده از نقش‌مایه‌های موجودات زنده در این بنای مذهبی در راستای چه ایده‌هایی شکل گرفته؟

کاشی زرین‌فام یکی از پرکاربردترین تزیینات معماری دوره اسلامی هستند که در دوره‌هایی بخصوص عصر ایلخانان از نظر شیوه ساخت و مؤلفه‌های تصویری به دگرگونی رسید. اگرچه شیوه زرین‌فام از ابداعات ایرانیان قلمداد نشده اما بی‌شک ایران از مکان‌های تکامل و رواج آن بوده است. به علاوه، امکانات نقش‌پردازی بر روی آن‌ها توسط هنرمندان ایرانی، به‌راستی تحت‌الشعاع فرهنگ و دانش مردمان این مرزوبوم است که استنباط از نقش‌مایه‌های آن گرچه گاهی مغلق به نظر می‌رسد، اما برای دستیابی به حقیقت نهفته آن نیازمند آگاهی از بستر اجتماعی و سنن آن زمانه است. هدف از این پژوهش بررسی بازتاب موضوعات اجتماعی در نقوش موجودات زنده در کاشی‌های زرین‌فام در بنای مذهبی و آرامگاهی کم‌تر مدون شده است. نیز تلاش می‌شود تا به ماهیت چنین کاشی‌هایی با نقش‌مایه‌های موجودات زنده و به‌کارگیری آن‌ها در بنای آرامگاهی علی بن جعفر قم به‌عنوان یک مکان مذهبی و به موازات آن نقاشی دیواری امامزادگان طیب‌وطاهر پرداخته شود. انتخاب

روش پژوهش

پژوهش حاضر با رویکرد تطبیقی و روش توصیفی-تحلیلی انجام شده است. بر این اساس ابتدا نقوش کاشی‌های زرین‌فام امامزاده علی بن جعفر قم که هم‌اکنون در موزه آستانه قم، موزه ملی ایران و موزه ویکتوریا آلبرت نگهداری می‌شوند از منظر تصاویر موجودات زنده مورد بررسی قرار گرفت. سپس نظر به یافته‌های پژوهش‌های گذشته به بررسی و تطبیق نقوش با نسخه‌های مصور هم‌زمان پرداخته شد. بعد از شناسایی منبع تصویری مورد استفاده در بنا، تحلیل چرایی استفاده از نقش‌مایه‌های استفاده‌شده انجام شد. این تحلیل به کمک بررسی نقش‌بانیان بنا و نیز بررسی تفکرات مؤلف نسخه مصور یافت شده صورت گرفت و در نهایت به پرسش‌های پژوهش پاسخ داده شد. روش یافته‌اندوزی در این پژوهش بر پایه بررسی‌های اسنادی و میدانی (از طریق عکس‌برداری و دیدن کاشی‌های زرین‌فام در موزه آستانه قم و موزه ملی و نیز مشاهده اماکن ذکرشده در این پژوهش) است.

پیشینه پژوهش

تحقیقاتی که به‌نوعی نزدیک به این موضوع هستند، می‌توان به مقاله «بررسی نقوش کاشی‌های زرین‌فام با موضوع صورفلکی در امامزاده جعفر دامغان (با تأکید بر نسخه صورالکواکب قرن هفتم هجری)» (بهدانی، خزایی، ۱۳۹۹) اشاره داشت. نتیجه این تحقیق که به‌صورت مستقل بر روی کاشی‌های زرین‌فام آرامگاه امامزاده جعفر دامغان کار شده نشان داد که نقش‌مایه‌های موجودات زنده به‌کاررفته در آن برگرفته از کتاب صورالکواکب بوده است. در مقاله‌ای دیگر با عنوان «تحلیل تطبیقی سفالینه‌های مینایی و کاشی‌های زرین‌فام (سده ۶ تا ۷ هجری) با نگاره‌های نسخه کلیله‌ودمنه ۷۰۷ ه.ق آل‌اینجو» (سامانیان، پورافضل، ۱۳۹۵)، نقوش کاشی‌های زرین‌فام سده ۷ هجری با نگاره‌های نسخه کلیله‌ودمنه تطبیق داده شده است. ضمن این‌که نویسندگان به بررسی سیاست‌های فرهنگی حاکمان آن زمان و تأثیر آن‌ها در ایجاد چنین آثاری

پرداخته‌اند. موضوع پژوهش دیگر «کاشی‌های ایرانی بر دیوارهای اروپایی: جمع‌آوری کاشی‌های ایلخانی در اروپای قرن نوزدهم» (Tomoko, 2000) است، نویسنده در این مقاله انتقال کاشی‌های ایرانی دوره ایلخانی را بررسی نموده و به انضمام معرفی برخی از کاشی‌های زرین‌فام بنای علی بن جعفر قم، دلایلی در ارتباط با اینکه طراحی اولیه کاشی‌ها برای این امامزاده نبوده داشته است. اگرچه ایشان زمان دقیق استفاده از کاشی‌ها در این بنا را مشخص نمی‌کند و اعلام می‌دارد که این استفاده هم‌زمان با مراحل انجام‌شده در قرن هشتم نیز می‌توانسته باشد. پژوهش دیگری با عنوان «بررسی آزمایشگاهی و مطالعه سبکی کاشی‌های زرین‌فام موجود در آستانه حضرت معصومه^(س) (حرم و موزه آستانه قم) و آستان حضرت رضا^(ع)» (کلبادی‌نژاد، ۱۳۹۱) انجام شده، در این رساله دکتری، تعدادی از کاشی‌های زرین‌فام موزه آستانه قم، حرم حضرت معصومه و آستان حضرت رضا به‌صورت فهرست جمع‌آوری و به موضوعاتی چون معرفی آن‌ها، توصیف نقوش و بررسی آزمایشگاهی آن‌ها پرداخته شده است. دومین رساله دکتری در این ارتباط «پژوهش در ساخت لعاب زرین‌فام در ایران: با تأکید بر رساله ابوالقاسم عبدالله کاشانی سده‌های ۸-۷ هجری قمری» (روحفر، ۱۳۸۸) است. اهمیت کار ایشان که ریاست وقت بخش موزه اسلامی موزه ملی ایران را به عهده داشته‌اند شناسایی برخی از کاشی‌های زرین‌فام بقعه علی ابن جعفر قم در موزه ملی است. نزدیک‌ترین پژوهش به تحقیق پیش رو و یکی از بهترین تحقیق‌های انجام‌شده در ارتباط با آثار هنری زرین‌فام کتاب واتسن است (واتسن، ۱۳۹۰). محقق در این کتاب ضمن بررسی کاشی‌ها، پرسش‌ها و گمان‌هایی در ارتباط با چرایی استفاده از نقش‌مایه‌های موجودات زنده در آرامگاه‌های شیعیان را مطرح می‌کند که در تحلیل‌های پژوهش پیش رو به کار گرفته شده‌اند. به‌طورکلی وجه تمایز پژوهش‌های صورت گرفته با مقاله حاضر در این است که به‌طور خاص موجودات زنده در کاشی‌های زرین‌فام امامزاده علی بن جعفر در موزه‌ها توسط نگارندگان مورد مطالعه قرار گرفته است. بدیهی است که پژوهش‌های عنوان‌شده از منظر موضوعات کاشی‌های زرین‌فام

و بازنمایی موجودات زنده در کاشی‌ها را مورد بررسی قرار داده‌اند. اگرچه در این خصوص تعبیرهایی به جهت شناسایی نقوش کاشی‌های زرین‌فام آمده اما در ارتباط با نقوش کاشی‌های بقعه علی بن جعفر قم تحقیق مستقلی که مورد نظر نگارندگان است وجود ندارد به همین سبب در مقاله فوق تلاش شده تا برای رسیدن به عقاید بنیان بنا، نقوش کاشی‌ها از نظر منابع تصویری و مضامین استفاده شده مورد بررسی قرار بگیرد.

معرفی تزیینات بقعه امامزاده علی بن جعفر

بقعه علی بن جعفر (ع) معروف به «درب بهشت» واقع در خیابان انقلاب قم است و دو قبر در آن قرار دارد و هر دو شخصیت مدفون در بقعه مورد نظر، به عقاب امامان شیعه منصوب هستند (فیض، ۱۳۵۰، ۳۲۳-۳۲۴). سال ۷۳۴ ه. ق در محراب زرین‌فام بنا که امروزه در موزه ملی ایران قرار دارد ذکر شده است (Blair, 2014, 411). در کتیبه موجود در بقعه عنوان شده که بانی این بنا «عظاملک میر محمد حسینی» است. با توجه به عناوینی که در مقدمه نام وی آمده، این‌طور می‌نماید که وی در دولت الجایتو به خدمت سلطانی درآمده و در زمان ابوسعید عهده‌دار ریاست دیوانی مظالم بوده است با ملاحظه به لفظ «امر به تجدید عماره» حاصل می‌شود که به احتمال پیش از قرن هشتم بنایی وجود داشته و مراحل نهایی کار بر اساس کتیبه موجود در سال ۷۴۰ به اتمام رسیده است (فیض، ۱۳۵۰، ۳۲۳-۳۲۶). بیشتر این بنا را مربوط به دوره ایلخانی دانسته‌اند (ویلبر، ۱۳۴۶، ۴۱)، که به نظر نگارندگان این نکته حائز اهمیت است که دولت مستقل ایلخانی در حدود سال ۶۵۰ ه. ق شکل می‌گیرد و در سال ۷۳۶ ه. ق با مرگ ابوسعید به پایان می‌رسد (Amitai, 2004, 645-654). از این جهت بخشی از تزیینات بنا را می‌بایست پس‌ایلخانی دانست. مهم‌ترین تزیینات داخلی مقبره شامل گچ‌بری‌ها، محراب زرین‌فام و کاشی‌های زرین‌فام است. هنر کاشی‌سازی همواره در کاشان جایگاه ویژه‌ای داشته، اما اعتبار آن در ابتدای قرن هفتم تا اواسط قرن هشتم با حضور خاندان ابی طاهر کاشانی موقعیت اعلامی یافت (صدری، ۱۳۶۷، ۳۰). اگرچه برخی پژوهشگران به استناد پاره‌ای متون تاریخی احتمال قمی بودن خانواده ابوطاهر و داشتن کارگاه در قم را مطرح کرده‌اند (فیض، ۱۳۵۰، ۴۵۸-۴۵۹) اما پژوهشگران دیگری همچون عبدالله قوچانی این موضوع را رد کرده‌اند (قوچانی، ۱۳۷۱، ۲۱) که به نظر درست می‌آید. کاشی‌های زرین‌فام امامزاده علی بن جعفر، شامل بازنمایی موجودات زنده و غیرزنده است که تعداد گسترده‌ای از آن‌ها حاوی کتیبه در حاشیه می‌باشند. نقش مایه‌های موجودات زنده بیشتر شامل نقوش حیوانی و گونه‌های مختلف پرندگان در امتزاج با نقوش گیاهی است. حیوانات شامل خرگوش، روباه، قاطر، گراز، فیل، پلنگ یا یوز و گوزن یا آهو و پرندگانی مانند طوطی، لک‌لک، درنا، کبوتر و گونه‌های دیگر پرندگان از جمله نقوش کاشی‌ها است. موجودات اساطیری شامل سیمرغ و اژدها و یا موجودات ترکیبی شکل گرفته از انسان-حیوان و یا ترکیب دو حیوان از دیگر نقش‌مایه‌ها هستند.

نظر پژوهشگران در ارتباط با زمینه‌های شکل‌گیری و اصالت کاشی‌های زرین‌فام آرامگاه علی بن جعفر قم

در رابطه با کاشی‌های زرین‌فام نظرات و عقاید مختلفی وجود دارد و برخی بر این موضع قرار گرفته‌اند که تصاویر موجودات زنده به دلیل

حرمت بناهای مذهبی نمی‌تواند متعلق به آنجا باشد. پژوهشگرانی چون توموکو ماسویا بر این باوراند که تعداد زیادی از کاشی‌های علی بن جعفر که ملهم از تصاویر موجودات زنده می‌باشند در ابتدا مربوط به تخت سلیمان بوده و سپس هم‌زمان با ساخت دوباره آن در قرن هشتم و یا بعد از ساخت دوباره آن در این بنا به کاررفته است (Tomoko, 2000, 49). او دلایلی چون شکل‌ها، ابعاد، تکنیک، تاریخ‌های مختلف استفاده شده بر روی کاشی‌ها را از مهم‌ترین دلایل ذکر می‌کند که نشان می‌دهد آن‌ها به‌طور خاص برای امامزاده جعفر تولید نشده‌اند (Ibid., 49). ایشان دلایل استفاده از تزیینات بناهای سکولار در امامزاده قم را ناشناخته می‌داند و گمان می‌کند که شاید برای نگهداری بهتر از کاشی‌ها آن‌ها را به یک بنای مذهبی منتقل کرده‌اند (Ibid., 50). پژوهشگر بعدی اولیور واتسن است او ضمن بررسی کاشی‌های زرین‌فام در بناهای مذهبی و آرامگاهی شیعیان در شهرهایی چون قم بیان داشته که شاهد کاشی‌هایی با تزیینات غیرمذهبی در چنین بناهایی هستیم در صورتی که در گذشته فرض می‌شد آن دسته از کاشی‌ها با نوشته‌های مذهبی برای ابنیه مذهبی بودند و کاشی‌هایی با آرایه‌ها و نوشته‌های غیرمذهبی برای بناهای غیرمذهبی (واتسون، ۱۳۹۰، ۲۱۳-۲۱۴). وی در جهت تحلیل نقوش موجودات زنده به کاررفته تأکید بر تفسیر مذهبی از تزیینات غیرمذهبی دارد و متذکر می‌شود که باید این تفسیرها را در عقاید مرتبط با صوفیان توجیه کرد که در سطحی مردم‌پسند تأثیر پذیرفته (همان، ۲۱۵-۲۱۶). بر این اساس شناسایی مآخذ تصویری به کاررفته در این آرامگاه می‌تواند سنگ بنایی برای درک بهتر چرایی استفاده از نقش مایه‌های متمایز در این بنا باشد.

شناسایی منبع تصویری نقش مایه‌ها

چنان‌که ذکر شد نقش مایه‌های گوناگونی و در ظاهر بی‌ارتباطی از موجودات در کاشی‌های این مقبره به کار رفته است که دامنه آن‌ها از حیواناتی چون گراز و فیل تا موجودات ترکیبی مانند ماهی پرده، و یا موجودات اسطوره‌ای همچون سیمرغ و اژدها متفاوت است. نشانه‌ها و نقش مایه‌های استفاده شده بی‌شک بازتابی از توجه حاکمان و مردم زمانه‌اش است. به نظر می‌رسد دگرگونی‌های اجتماعی و سیاسی آن زمان در کنار باورهای مردم زمینه‌ای را ایجاد کرد تا نگاره‌های کاشی‌های زرین‌فام تأثیر و تأثری از زمانه و سنت‌هایش داشته باشند. به‌عنوان مثال در رابطه با امامزاده جعفر دامغان، کتاب صورالکواکب را به‌عنوان یک منبع تصویری در مورد نقوش کاشی‌های زرین‌فام این امامزاده مورد تطبیق قرار داده‌اند (بهدانی، خزائی، ۱۳۹۹، ۳۹-۵۱). با توجه به برداشتی که از نقوش کاشی‌های امامزاده جعفر دامغان با کتاب صورالکوکب شد، نگارندگان تلاش کرده‌اند تا نقوش کاشی‌های زرین‌فام امامزاده علی بن جعفر قم را نیز با منابع مصور در زمان خودش تطبیق دهند. از این رو کتاب‌های صورالکواکب، منافع‌الحیوان، عجایب‌المخلوقات و کلیله‌ودمنه که بیشتر شامل منابع تصویری موجودات هستند مورد بررسی قرار گرفتند. بر این اساس در ابتدا به بررسی کاشی با نقوش موجودات زنده غیرانسانی با روش‌های اسنادی و میدانی پرداخته شد که در مجموع ۳۷ کاشی شناسایی شدند. ۲۶ کاشی شامل هشت گونه موجود گوزن ماده یا نر، سیمرغ، خرگوش، اژدها، پلنگ یا یوزپلنگ، لک‌لک، طوطی و یک‌گونه شناخته‌نشده پرده دوبار یا بیشتر تکرار شده بودند. بعد از مقایسه تطبیقی

با کتاب‌های مصور مشخص شد، موضوع و در بعضی موارد فرم و موضوع موجودات ۳۳ کاشی تا حدود زیادی با نقش‌مایه‌های معرفی شده در نسخه قرنی هفتمی عجایب‌المخلوقات (URL1) که در سال‌های پایانی حیات قزوینی کار شده است مطابقت دارد (جدول ۱).

جدول ۱ - تطبیق نمونه‌های دوربری موجودات عجایب‌المخلوقات (نسخه مونیخ) و کاشی‌های امامزاده علی بن جعفر قم.

۳		۲		۱	
					
قزوینی، ۱۷۵، ۶۷۸	موزه آستانه قم شماره موزه: نامشخص	قزوینی، ۷۳، ۶۷۸	موزه آستانه قم شماره موزه: نامشخص	قزوینی، ۱۹۱، ۶۷۸	موزه آستانه قم شماره موزه: ۱۶۰۱
۶		۵		۴	
					
قزوینی، ۱۸۱، ۶۷۸	موزه آستانه قم شماره موزه: نامشخص	قزوینی، ۱۷۲، ۶۷۸	موزه آستانه قم شماره موزه: نامشخص	قزوینی، ۷۵، ۶۷۸	موزه آستانه قم شماره موزه: ۱۶۰۹
۹		۸		۷	
					
قزوینی، ۱۸۲، ۶۷۸	Tomoko, 2000, 49	قزوینی، ۱۷۷، ۶۷۸	موزه آستانه قم شماره موزه: نامشخص	قزوینی، ۱۸۴، ۶۷۸	موزه آستانه قم شماره موزه: نامشخص
۱۲		۱۱		۱۰	
					
قزوینی، ۲۰۸، ۶۷۸	موزه ملی ایران شماره موزه: ۳۸۸۴	قزوینی، ۱۶۹، ۶۷۸	موزه ملی ایران شماره موزه: ۲۵۲۰	قزوینی، ۱۷۷، ۶۷۸	موزه ملی ایران شماره موزه: ۲۲۲۴۲
۱۵		۱۴		۱۳	
					
قزوینی، ۱۹۳، ۶۷۸	موزه آستانه قم شماره موزه: نامشخص	قزوینی، ۱۸۶، ۶۷۸	موزه آستانه قم شماره موزه: نامشخص	قزوینی، ۱۹۳، ۶۷۸	موزه آستانه قم شماره موزه: نامشخص
۱۸		۱۷		۱۶	
					
قزوینی، ۱۹۳، ۶۷۸	موزه آستانه قم شماره موزه: ۱۸۵۹	قزوینی، ۱۹۰، ۶۷۸	موزه آستانه قم شماره موزه: نامشخص	قزوینی، ۱۸۶، ۶۷۸	موزه آستانه قم شماره موزه: نامشخص

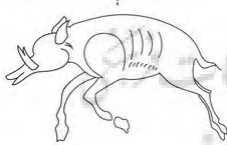
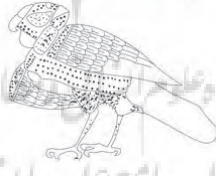

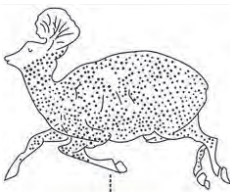

نقش پا نیز در آن اضافه شده است. نکته قابل توجه دیگر تفاوت‌های فرمی در برخی نقش‌مایه‌ها است که نشان می‌دهد موضوعی واحد با شکل‌های فرمی متفاوتی در دورسائه کار شده است. گوزن، درنا و سیمرغ از جمله مثال‌های آشکار این تفاوت است. درحالی‌که سه سیمرغ نقش شده در کاشی‌ها ظاهری شبیه به سیمرغ‌های چینی را نشان می‌دهد، نمونه کتابی آن که عنقا معرفی می‌شود به‌طور کامل شکلی متفاوت دارد (جدول ۲- الف-۲ و ۲-ب-۲-۲).

در گوزن‌ها نیز این دست تفاوت‌ها دیده می‌شود (جدول ۲- الف-۲ و ۲-ب-۲). شاخ گوزن تصویر شده در کاشی‌ها با همان روش کتاب است و به شکل شاخه‌های یک گیاه است و هر دو گوزن در حال دویدن ترسیم شده‌اند اما تناسبات شاخ آن‌ها و شکل خود گوزن تفاوت بارزی دارند. درنا نیز درحالی‌که شکل کاشی آن در تحقیقات دیگر پژوهشگران بر اساس نمونه‌های طبیعت آشکار شده بود (عبدالهی و همکاران، ۱۳۹۹، تصویر ۴) از نظر ظاهری با نمونه کتاب که کرکی یا کلنک فارسی نامیده می‌شود (قزوینی، ۶۷۸، ۱۹۳) تفاوت دارد (جدول ۳). این مقایسه‌ها نشان می‌دهد که مشکل گونه‌های اندک پرنده غیرقابل تطبیق در کاشی‌ها به احتمال ناشی از تفاوت‌های بازنمایی است. از طرف دیگر هماهنگی این تعداد نمونه قابل توجه غیر همسان با نمونه‌های کتاب نمی‌تواند اتفاقی باشد. درعین حال می‌تواند پاسخی باشد برای اینکه چرا این نمونه‌های

این تطبیق زمانی معنا پیدا می‌کند که تعدادی از موجودات ترکیبی و یا اسطوره‌ای یا حیواناتی مانند خوک که یکسره بی‌ارتباط به نظر می‌رسند در این مجموعه وجود دارد. موجودات ترکیبی در کاشی‌ها شامل دو نمونه است، اولین نقش، موجودی است با بدن انسان و سری شبیه به یک حیوان وحشی که به لحاظ سبکی شباهت با نگاره کتاب عجایب‌المخلوقات دارد (جدول ۲- الف-۲ و ۲-ب-۲). در توضیح تصویر در متن کتاب عنوان شده که از آن جز به ضرورت نباید صحبت کرد و به‌گونه‌ای ارزش پزشکی نیز دارند (قزوینی، ۶۷۸، ۲۱۰-۲۱۱). اگرچه در مورد تصاویر این چینی که بدن انسان در قالب موجود دیگری بازنمایی شده برخی پژوهشگران آن را اجرای نمایش‌هایی می‌دانند که انسان‌ها با به تن کردن پوست حیوانات و بیشتر با حرکات موزون انجام می‌دادند (اتینگهاوزن، ۱۳۹۰، ۳۸۳-۳۸۵) اما در کاشی موردنظر این نوع اجرا وجود ندارد و موجود به شکل حیوانی نشسته و به دور از هرگونه حرکت یا دست‌افشانی تصویر شده بنابراین برای بازنمایی مراسم‌های نمایشی متداول نبوده است.

دومین نمونه موجودات ترکیبی در کاشی‌ها نوعی ماهی بالدار است (جدول ۲- الف-۲ و ۲-ب-۲). در عجایب‌المخلوقات نیز نوعی ماهی بالدار معرفی شده است که خطاف نام دارد (قزوینی، ۶۷۸، ۷۱). از ویژگی مشترک نقش ماهی در نگاره کاشی و کتاب وجود بال و تشابه فرم سر در هر دو نمونه است، گرچه دم ماهی نقش شده در کاشی با نگاره تفاوت دارد و

جدول ۲- طراحی تطبیقی برخی موجودات عجایب‌المخلوقات و کاشی‌های زرین‌فام امامزاده علی بن جعفر قم.

الف: طراحی برخی از موجودات بر اساس نسخه‌ی عجایب‌المخلوقات (قرن ششم) قزوینی				
				
				
(e) قزوینی، ۶۷۸: ۱۷۲-۱۷۳	(d) قزوینی، ۶۷۸: ۱۷۷-۱۷۸	(c) قزوینی، ۶۷۸: ۱۹۱-۱۹۳	(b) قزوینی، ۶۷۸: ۷۳-۷۰	(a) قزوینی، ۶۷۸: ۲۰۸-۲۱۱
ب: طراحی برخی از نقش‌مایه‌های موجودات کاشی‌های زرین‌فام امامزاده علی بن جعفر قم.				
				
				
(e) موزه آستانه قم شماره موزه: نامشخص	(d) موزه آستانه قم شماره موزه: نامشخص	(c) موزه آستانه قم شماره موزه: ۱۶۰۱	(b) موزه آستانه قم شماره موزه: نامشخص	(a) موزه آستانه قم شماره موزه: ۳۸۸۴

جدول ۳- تطبیق موجودات امامزاده طیب و طاهر قم با تصاویر عجایب‌المخلوقات قاجاری خوانساری و نسخه قرن هفتمی مونیخ.

		۳			۲			۱
۱۸۲-۱۹۱: قزوینی، ۶۷۸			۱۹۷-۱۹۵: قزوینی، ۶۷۸			۱۹۶-۱۹۴: قزوینی، ۶۷۸		
		۶			۵			۴
خوانساری، ۱۲۸۳: ۳۰۹			۱۸۸-۱۸۷: قزوینی، ۶۷۸			۱۸۷-۱۸۶: قزوینی، ۶۷۸		
		۹			۸			۷
۷۳-۷۱: قزوینی، ۶۷۸			۱۸۱-۱۸۰: قزوینی، ۶۷۸			خوانساری، ۱۲۸۳: ۳۰۱		

دلایل استفاده از کتاب عجایب‌المخلوقات و غرایب‌الموجودات در آرامگاه علی بن جعفر

نخستین اثر با عنوان کلی عجایب‌المخلوقات، اثری است از محمد بن محمود بن احمد طوسی، اواخر سده ۵۶۰ ق. وی آن را عجایب‌المخلوقات و غرایب‌الموجودات یا عجایب‌نامه نامیده است (غلامیه، بیگ باباپور، ۱۳۹۰، ۵۲). عجایب‌المخلوقات و غرایب‌الموجودات^۲ از زکریا قزوینی، کتابی است که وی یک قرن بعد نام عجایب‌المخلوقات طوسی را برای کتاب خود برگزید. (طوسی، ۱۳۸۲، ۱۵). عجایب‌المخلوقات با چهار مقدمه آغاز می‌شود مقدمه اول کتاب به معنای تعجب اشاره دارد، مقدمه دوم کتاب تقسیم مخلوقات، مقدمه سوم در رابطه با واژه غریب و مقدمه چهارم در زمینه تقسیم موجودات است (حاتمی، ۱۳۹۸، ۹۷). بعد از مقدمات، کتاب مربوطه شامل دو مقاله «علویات»^۳ و «سفلیات»^۴ می‌گردد و هر دو همراه با تقسیمات متعدد هستند. گفتار اول به اجرام آسمانی، ماه، خورشید، سیارات و ستارگان ثابت می‌پردازد و در مسیر، پدیده‌هایی مانند کسوف را توضیح می‌دهد. سپس به اهل آسمان می‌رسد» (Bosworth, 1984, 696-699). گفتار دوم که با توصیف عناصر چهارگانه بادها و پدیده‌های بهشتی مانند رنگین کمان و رعدوبرق آغاز می‌شود. سپس به تقسیم زمین به هفت اقلیم می‌پردازد و تمام دریاها و جزایر شناخته‌شده را شرح می‌دهد. پس از آن بررسی سه قلمرو طبیعت را بررسی می‌کند: ماده معدنی، گیاه (درختان، گیاهان، میوه‌ها، سبزیجات) و حیوان. زکریا قزوینی در بخش پایانی کتابش به هیولاهای قابل توجه و اشکال فرشتگان می‌پردازد (Ibid.). اگرچه عده‌ای قزوینی را شافعی دانسته‌اند، اما شیخ آقابزرگ طهرانی در کتابش الدررعیه- رساله قزوینی را در عداد کتاب‌های تشیع ضبط نموده است (نزلی سامراء، ۱۳۴۳، ۲۱۹). در مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی نیز، در خصوص کتاب آثارالبلاد و اخبارالعباد قزوینی، از وی به عنوان «علامه شیعی ایرانی» یاد شده است (URL 2) و در دایره‌المعارف تشیع، از عالمان قرن هفتم

متفاوت از یک گراز و فیل یا گونه‌های مختلف پرندگان تا ماهی بالدار و اژدها و سیمرغ در یک آرامگاه کنار هم گرد آمده‌اند.

نکته قابل توجه دیگر در اثبات استفاده از تصاویر این کتاب در امام زادگان قم در طی سالیان را می‌توان در نقاشی‌های دیواری امامزاده طیب و طاهر یافت که در ۶ کیلومتری مقبره علی بن جعفر قرار دارد. در مسیر راه قم به سراج، مزاری به نام طیب و طاهر وجود دارد که نسبت ایشان نیز به امامان شیعه منصوب است (بیک ارباب، ۱۲۹۵، ۴۵). مدرسی طباطبایی قدمت این بنا را از قرن دهم کم‌تر نمی‌داند و نقاشی آن را از آثار تعمیرات دوره‌های جدیدتر دانسته (مدرسی طباطبایی، ۱۳۳۵، ۱۷۰). تزیینات گنبد داخلی بنا مملو از بازنمایی موجوداتی متشکل از خورشید با صورت انسانی یک زن، اژدها، انواع پرندگان و جانوران و موجودات ترکیبی مانند پرنده با سر انسان تاجدار است. نقش‌مایه‌ها در نگاه اول شباهت موضوعی قابل توجهی با نمونه‌های کاشی‌های زرین‌فام قرن امامزاده علی بن جعفر و نسخه عجایب‌المخلوقات قرن هفتمی دارند. این شباهت به‌خصوص از نگاه انتخاب موجودات مانند گونه‌های جانوران و پرندگان یا وجود ماری شبیه به اژدها است اما دو نمونه به‌طور کامل متفاوت است. این دو نمونه عبارت‌اند از خورشید با صورت انسانی یک زن و پرنده با سر انسان تاجدار، با توجه به نظر پژوهشگران مبنی بر جدید بودن تزیینات این بنا، نسخه عجایب‌المخلوقات قاجاری مورد بررسی قرار گرفت و هر دو نمونه با آن تطبیق داده شد (جدول ۳). بنابراین استفاده از تصاویر کتاب در نقاشی‌های دیواری بنایی جدیدتر که به‌مانند کاشی امکان جابجایی نیز ندارند نشان می‌دهد که توجه به عجایب‌المخلوقات در تزیینات آرامگاه‌های شیعی قم تا قرن‌های بعد مورد توجه بوده است. دلایل این استمرار با بررسی دیدگاه طرح‌شده در خود کتاب و نویسنده آن و با شناخت مخاطبان و بانیان بنا و گرایش‌های فکری آنان مشخص می‌شود که به آن خواهیم پرداخت.

حاکمان^۵ پس از پایان دولت ایلخانان در سال ۷۳۶ ه. ق در قم فرمانروایی کردند (مدرسی طباطبایی، ۱۳۶۴، ۱۱-۱۲) و اقتدار حکومت آن‌ها تا اواسط دوره تیموری ادامه داشته (عرب، ۱۳۷۳، ۱۴۷)، اگرچه اطلاعات تاریخی از این خاندان بسیار محدود است اما با توجه به تنها سکه‌ای که از آنان در دست است، به نظر می‌رسد که خاندان صفی مردمانی شیعه بوده‌اند، چراکه در یک روی از این سکه «لا اله الا الله محمد رسول الله علی ولی الله» نوشته شده (مدرسی طباطبایی، ۱۳۵۲، ۲۷) باید توجه داشت که سکه تنها منبعی برای آگاهی از شرایط اقتصادی نیستند، زیرا از آن‌ها برای تبلیغات دولتی نیز استفاده می‌شد و برعکس خطبه که شفاهی بوده سکه مانند یک خبرنگار دولتی آشکارکننده نظرات حاکمیت به صورت رسمی بود (صالحی، ۱۳۹۳، ۷۰). بنابراین می‌توان گفت خاندان صفی شیعه بوده‌اند. از طرفی تزیینات و کتیبه‌های مذهبی مقبره‌های آن‌ها که به مقابر گنبد سبز معروف‌اند، و نیز اقدامات آنان در ساخت مقبره‌های با شکوه برای بازماندگان ائمه در قم، حاکی از ارادت آن‌ها به امامان شیعه می‌باشد (رضانی، ۱۴۰۰، ۸۰-۹۱). در ادامه می‌بایست اشاره داشت که دومین حاکم صفی، «خواجه علی صفی»^۶ خانقاهی در قم داشته (طباطبایی، ۱۳۵۲، ۲۷) همچنین از آنان به عنوان مردمانی درویش، دورانیش، دانشمند، دانش‌پرور و هنرپرور یاد شده است (همان، ۱۳۵۲، ۲۱-۲۲). با توجه به موارد گفته‌شده به احتمال رگه‌هایی از آشنایی با عرفان و موضوعات علمی نیز در بین این خاندان جریان داشته یا ادعای آن را داشته‌اند. بنابراین به نظر می‌رسد که گرایش‌های شیعی و عرفانی و علاقه به دانش که در نگاه پدیدآورنده عجایب المخلوقات وجود داشته به نوعی پیوستگی با خاندان محلی قم در آن وهله دارد. وابستگی تزیینات کاشی‌های زرین‌فام مقابر کوچک محلی مانند علی ابن جعفر قم به شیعیانی که زمینه‌های تصوف داشتند به طور کلی توسط اولیور واتسن پیش‌بینی شده بود (واتسون، ۱۳۹۰، ۲۱۵). ایشان در بررسی‌های خود بیان می‌دارند که استفاده بیشتر صوفیان از تمثیل و داستان برای بیان دیدگاه‌هایشان کاربرد داشته است و داستان‌های جانوران را برای نشان دادن واقعیت‌های اخلاقی به کار می‌بردند و نقش‌مایه‌های موجودات زنده در آرامگاه‌های شیعیان باید به توسل از رویه مذهبی صوفیانه مردم‌پسند توجیه شود (همان، ۲۱۵-۲۱۶) به نظر می‌رسد که این پژوهش موفق شده این ارتباط را مشخص کند.

ه. ق معرفی شده است (کرباسی، ۱۳۸۴، ۱۵۲). او در حدود سال ۶۳۰ ه. ق به دمشق مهاجرت کرد و آنجا زیر نظر فیلسوف و صوفی معروف، ابن عربی قرار گرفت (کراچکوفسکی، ۱۳۷۹، ۲۸۱). بی‌گفت‌وگو قزوینی فقه آموخته بود، زیرا در شهرهای واسط و حله عراق عهده‌دار قضاوت شد. وی این کتاب را به عطاملک جوینی، حاکم بغداد به روزگار مغول پیشکش نمود (همان، ۲۸۲). برخی پژوهشگران او را دانشمندی دانسته‌اند که از جهت وسعت اطلاعات و فقدان فکر علمی با پلینی قابل‌مقایسه است و او را پلینی قرون وسطی خوانده‌اند (مصاحب، ۱۳۸۰، ۲۵۴۹). قزوینی بزرگ‌ترین کیهان‌نگاری بود که علوم را برای عموم ساده کرد. افرادی مانند قزوینی تنها به توضیحات حاکم بر نظام شمسی بسنده نکردند بلکه به همه پدیده‌های کره زمین پرداختند، قزوینی در زمره مردمانی است که بیشتر صوفی مسلک و ساده‌دل بودند و در همه چیز معجزات خالق را می‌دیدند و اغلب نوشته‌ها و کتاب‌هایشان رنگ موعظه و ارشاد داشت (کراچکوفسکی، ۱۳۷۹، ۲۸۱) او در کتابش بر شگفتی‌های خلقت خداوند و بر نقش ایزد با نام و صفت «حق» و «باری» تأکید می‌کند (Bosworth, 1984: 696-699). با توجه به شاگردی قزوینی نزد ابن عربی این نگاه او به هستی که شاید نشانه‌ای از اعتقاد او به فلسفه وحدت وجود است چندان عجیب نیست. ابن عربی از جمله اولین کسانی است که وحدت وجود را در حکمت و عرفان اسلامی مطرح می‌کند (بلخاری قهی، ۱۳۸۸، ۱۳۶-۱۴۲). بنابراین کتاب توسط دانشمندی به احتمال شیعی، فقه خوانده، صوفی مسلک و آشنا به فلسفه و عرفان نوشته شده در حالی که با رساله‌های مصورش، مطالب پیچیده علمی و دینی را به زبان قابل‌فهم برای مردم عادی می‌نگاشته. بدون شک انتخاب نقش‌مایه‌های عجایب المخلوقات برای تزیینات بناحامل پیامی از همین دست بوده. این نوع بیان ایده‌ها می‌توانسته برای تزیینات یک آرامگاه مذهبی مناسب باشد، با این هدف که شاید با زبانی قابل‌درک برای عوام به آن‌ها نشان دهد که همه چیز این دنیا جزئی از نمود، ظهور و تجلی آفریدگار است.

سوگیری‌های فکری بنیان بنا در آن زمان در شهر قم نیز بسیار نزدیک به عقاید قزوینی است. چنان که ذکر آن رفت بانی بنا عطاملک میر محمد حسینی بوده و با بررسی‌ها، نگارندگان به این نتیجه رسیدند که تزیینات بنا در دوره بعد از ایلخانان و در سال ۷۴۰ هجری به اتمام رسیده است. این تاریخ زمانی است که خاندان صفی در قم حکومت می‌کردند. این

نتیجه

نسخه اولیه و نیز نمونه‌های نسخه قاجاری عجایب المخلوقات شباهت دارند و نشان‌دهنده توجه به این کتاب در تزیینات آرامگاه‌های شیعی قم تا قرن‌ها بعد است. بررسی‌های نظرات پژوهشگران در مورد قزوینی خالق عجایب المخلوقات نشان داد که او دانشمندی به احتمال شیعی، فقه خوانده، صوفی مسلک و آشنا به فلسفه و عرفان بوده در حالی که با رساله‌های مصورش، مطالب پیچیده علمی و دینی را به زبان قابل‌درک برای مردم عادی می‌نگاشته. او در نوشته‌هایش بر دو صفت حق و باری خداوند تأکید می‌کرد و در زمره کسانی بود که در همه چیز، معجزات خالق را می‌دیدند و بیشتر رساله‌هایش رنگ موعظه و ارشاد داشت. بدون شک انتخاب نقش‌مایه‌های عجایب المخلوقات برای تزیینات بنا حامل پیامی از همین دست بوده. این نوع بیان ایده‌ها می‌توانسته برای تزیینات یک

بررسی‌ها نشان داد که از مجموع ۳۷ کاشی شناسایی شده در آرامگاه علی ابن جعفر قم موضوع و در بعضی موارد فرم و موضوع موجودات ۳۳ کاشی با نقش‌مایه‌های معرفی شده در نسخه قرن هفتمی عجایب المخلوقات قزوینی مطابقت دارد. هماهنگی این تعداد نمونه قابل‌توجه غیر همسان با نمونه‌های کتاب نمی‌تواند اتفاقی باشد. این موضوع در عین حال می‌تواند پاسخی باشد برای اینکه چرا نمونه‌های متفاوت از یک گراز و فیل یا گونه‌های مختلف پرندگان تا ماهی بالدار و یا اژدها در یک آرامگاه کنار هم گرد آمده‌اند. تأیید بیشتر استفاده از نقش‌مایه‌های عجایب المخلوقات در بناهای مذهبی قم با نقاشی‌های دیواری امامزاده طیب‌وطاهر مشخص می‌شود. نقاشی‌های دیواری بنای امامزاده طیب‌وطاهر که برخلاف کاشی‌ها امکان جابجایی نیز ندارند با

قزوینی داشتند. آنان دانش دوست و به احتمال زیاد شیعه بوده‌اند و رگه‌هایی از آشنایی با عرفان در این خاندان جریان داشته است.

تشکر و قدردانی

از سرکار خانم مهندس آذر قاسمی به پاس محبت و کمک‌هایشان در این پژوهش صمیمانه قدردانی می‌شود.

احمد صدر، کامران فانی و بهاء‌الدین خرمشاهی، جلد سیزدهم، تهران: انتشارات شهید سعید محبی.

دلالموسوی، محمد؛ بهرامی خشنودی، مرتضی (۱۳۸۴)، حاکمان قم، قم: انتشارات زائر.

دلآوری، دیانا (۱۳۹۵)، نگارگری موجودات بحری در عجایب‌المخلوقات زکریاء قزوینی، تهران: انتشارات پویان.

رمضانی، مریم (۱۴۰۰)، بررسی بازتاب تفکرات حاکمان پساایلخانی قرن هشتم قم بر تزیینات بناهای آرامگاهی این دوره، پایان‌نامه کارشناسی ارشد پژوهش هنر، دانشگاه سمنان.

روح‌فر، زهره (۱۳۸۸)، پژوهش در ساخت لعاب زرین‌فام در ایران: با تأکید بر رساله ابوالقاسم عبدالله کاشانی سده‌های ۷-۸ هجری قمری، رساله دکتری، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس.

سامانیان، صمد؛ پورافضل، الهام (۱۳۹۵)، تحلیل تطبیقی سفالینه‌های مینایی و کاشی‌های زرین‌فام (سده ۶ تا ۷ هجری) با نگاره‌های نسخه کلبه‌ودمنه ۷۰۷.۵۷۰۷ ق آ اینجو، فصلنامه نگره، شماره ۴۴، ۱۹-۴۴.

doi: 10.22070/negareh.2017.658

صالحی، امیرحسین (۱۳۹۲)، تجزیه عنصری سکه‌های ایلخانی جهت پی بردن به وضعیت اقتصادی و سیاسی زمان موردمطالعه با روش PIXE، رساله دکتری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران.

صدری، مهدی (۱۳۶۷)، خاندان ابی طاهر کاشی آفرینندگان محراب‌های زرقام، فصلنامه هنر، شماره ۱۵، ۲۸-۳۹.

طوسی، محمد بن محمود بن احمد (۱۳۸۲)، عجایب‌المخلوقات و غرائب‌الموجودات، تصحیح و مقدمه منوچهر ستوده، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی. فیض قمی، عباس (۱۳۴۹)، گنجینه آثار قم جلد اول، قم: انتشارات مهر استوار.

فیض قمی، عباس (۱۳۵۰)، گنجینه آثار قم جلد دوم، قم: انتشارات مهر استوار.

قزوینی، زکریا ابن محمد ابن محمود (۶۷۸)، عجایب‌المخلوقات و غرائب‌الموجودات، نسخه مونیخ

قوچانی، عبدالله (۱۳۷۱)، اشعار فارسی کاشی‌های تخت سلیمان، تهران: انتشارات مرکز نشر دانشگاهی.

عبداللهی، سحر؛ موسوی حاجی، سید رسول و جودکی عزیزی، اسدالله (۱۴۰۰)، مطالعه و معرفی چند نمونه از کاشی‌های زرین‌فام موجود در مجموعه موزه‌ای مؤسسه‌ی فرهنگی موزه‌های بنیاد مستضعفان انقلاب اسلامی، مطالعات باستان‌شناسی دوران اسلامی، ۲ (۱)، ۳۰-۱۵.

doi: 10.22080/jjar.2021.3216.

کراچکوفسکی، یولیانوویچ ایگناتی (۱۲۷۹)، تاریخ نوشته‌های جغرافیایی در جهان اسلامی، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

کلبادی نژاد، مریم (۱۳۹۱)، بررسی آزمایشگاهی و مطالعه سبکی کاشی‌های زرین‌فام موجود در آستانه حضرت معصومه (س) (حرم و موزه آستانه قم) و آستان حضرت رضا (ع)، رساله دکتری رشته باستان‌شناسی - دوران اسلامی، تهران: دانشگاه تربیت مدرس.

مدرسی طباطبایی، سید حسین (۱۳۳۵)، تربت پاکان: آثار و بناهای قدیم محدوده کنونی دارالمؤمنین قم جلد دوم، قم: انتشارات مهر قم.

آرامگاه مذهبی مناسب باشد، با این هدف که با زبانی قابل فهم برای عوام به آن‌ها نشان دهد که همه چیز این دنیا جزئی از نمود و ظهور آفریدگار است و شاید ناشی از همان دیدگاه وحدت وجودی باشد که ابن عربی استاد قزوینی مطرح می‌کند. اندک شواهد باقی‌مانده از بنیان احتمالی این بنای کامل شده در زمان پساایلخانی نیز نشان می‌دهد که خاندان محلی صفی در قم به‌طورکلی سوگیری‌های فکری نزدیک به ایده‌های

پی‌نوشت‌ها

۱. تمایلات شیعی مذهب الجایتو تأثیر زیادی در مرمت بقاع متبرکه گذاشت. چنانچه از توجه او به آبادانی شهر قم اشاراتی شده است. (خلخالی، ۱۳۸۶، ۸۲) در واقع به گفته فیض، الجایتو بعد از پذیرفتن تشیع، به تدبیر سید تاج‌الدین آوه‌ای قمی و تبلیغات و مباحثات علامه حلی با علمای مذاهب اربعه، ضمن تحکیم از مذهب امامیه در عمران و آبادانی شهر قم و مشاهده آن تلاش بسیار کرد (فیض، ۱۳۴۹، ۱۶۹).

۲. این نسخه از کتاب که قدیمی‌ترین نسخه به زبان عربی می‌باشد، در کتابخانه مونیخ آلمان نگهداری می‌شود و تاریخ آن به سال ۶۷۸ ه.ق می‌رسد، که در این زمان قزوینی در قید حیات بوده است (دلآوری، ۱۳۹۵، ۱۰۳).

۳. پدیده‌های عالم بالا.

۴. آنچه به جهان زیرین وابسته است.

۵. بعد از سقوط امویان، به خلیفه بغداد لقب «امیرالمؤمنین» دادند که حاکم بلامنزاع قلمرو اسلام بود، و خلفای عباسی در موارد کمی زیردستانشان را لقب «مولی امیرالمؤمنین» می‌دادند. سپس با قدرت یافتن آل بویه این لقب از اعتبار افتاد. امیران دیلمی که بر خلیفه چیره شده بودند وی را وادار نمودند تا به بخشیدن القابی شایسته‌تر مانند «صفی (دوست نزدیک) امیرالمؤمنین» بر جایگاه برتر ایشان صحنه بگذارد. لذا اهمیت «مولی امیرالمؤمنین» از بین رفت و چنانچه در ابتدای سده پنجم امیران خرد زیادی را با این لقب عنوان کردند (پلر، ۱۳۹۴، ۱۳۷-۱۳۸).

۶. علاقه به فضل و ادب و هنرپروری و عارف‌مسلكی وی هم از ویژگی‌های خواجه بوده به‌طوری‌که ساختن خانقاه و بناهای دیگر نشان‌دهنده چنین ویژگی‌ها از او است (دلالموسوی، بهرامی خشنودی، ۱۳۸۴، ۹۷).

فهرست منابع

اتینگهاوزن، ریچارد (۱۳۹۰)، نمایش‌های جانوری و سرگرمی‌های مصور در هنر اسلامی، ترجمه صفورا فضل‌اللهی، انتشارات پیام بهارستان، ۴ (۱۳)، ۳۰۳-۲۸۲.

بلخاری قهی، حسن (۱۳۸۸)، مبانی عرفانی هنر و معماری اسلامی، سازمان تبلیغات اسلامی، تهران: حوزه هنری سوره مهر.

پلر، شیلدا (۱۳۹۴)، نخستین کتیبه‌ها در معماری دوران اسلامی ایران زمین، ترجمه مهدی گلچین عارفی، تهران: انتشارات شرکت چاپ و نشر شاد رنگ.

بهدانی، مجید؛ خزایی، محمد (۱۳۹۹)، بررسی نقوش کاشی‌های زرین‌فام با موضوع صرف‌فلکی در امامزاده جعفر دامغان (با تأکید بر نسخه صورالکواکب قرن هفتم هجری)، فصلنامه نگره، ۱۵ (۵۶)، ۵۱-۳۹.

doi: 10.22070/negareh.2020.3124

بیک ارباب، محمدتقی (۱۲۹۵)، تاریخ دارالایمان قم، به کوشش حسین مدرسی طباطبایی، قم: انتشارات حکمت.

بیگ باباپور، یوسف؛ غلامیه، مسعود (۱۳۹۰)، عجایب‌المخلوقات و غرائب‌الموجودات، قم: انتشارات مجمع ذخائر اسلامی.

حاتمی، امیرحسین (۱۳۹۸)، بررسی انتقادی سنت عجایب‌نگاری در جهان اسلام: مطالعه موردی عجایب‌المخلوقات زکریای قزوینی، پژوهشنامه تاریخ اسلام، ۹ (۳۴)، ۱۱۲-۸۹. doi: https://sid.ir/paper/367499/fa. SID. doi: ۱۳۸۴، دایرة‌المعارف تشیع، زیر نظر حاج سید جوادی، کرباسی، قباله

Amitai, R. (2004). Il-Khanids i. Dynastic History, *Encyclopædia Iranica*, 12 (6), 645-654. updated version is available online at <https://iranicaonline.org/articles/il-khanids-i-dynastic-history> (Last Updated: March 27, 2012).

Blair, S. (2014). Art as Text: The Luster Mihrab in the Doris Duke Foundation for Islamic Art. *Harrassowitz verlag*. Wiesbaden, 407-435.

Bosworth, C. E., Afshar, I. (1984). 'Ajā'eb Al-Maklūqāt, *Encyclopædia Iranica*, 1 (7), 696-699. updated version is available online at <http://www.iranicaonline.org/articles/ajae-b-al-makluqat>

Tomoko, M. (2000). Persian Tiles on European Walls: Collecting Ilkhanid Tiles in Nineteenth-Century Europe. *Ars Orientalis*: 30, 39-54. <http://www.jstor.org/stable/4434261>

URL1: <https://www.loc.gov/item/2021667228/>

URL2: <https://www.cgie.org.ir/fa/article/241935>

مدرسی طباطبایی، سید حسین (۱۳۵۳)، خاندان علی صفی شهریارانی گمنام، قم: انتشارات کتابخانه آستانه مقدسه قم.

مدرسی طباطبایی، سید حسین (۱۳۶۴)، قم نامه: مجموعه مقالات و متون درباره قم، قم: انتشارات کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی (ره).

مصاحب، غلامحسین (۱۳۸۰)، دایرةالمعارف فارسی، تهران: شرکت سهامی کتاب های جیبی (وابسته به مؤسسه انتشارات امیرکبیر).

موسوی خلخالی، سید نورالدین (۱۳۸۶)، ذکر اخبار دارالایمان قم در سیاحت نامه ها (از مغول تا آخر قاجاریه)، قم: انتشارات کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی (ره).

نزیل سامراء، محمد محسن (مشهور به شیخ آقابزرگ طهرانی) (۱۳۴۳)، الذریعه الی تصانیف الشیعه جلد اول، قم: انتشارات اسماعیلیان.

واتسون، آلیور (۱۳۹۰)، سفال زرین فام ایرانی، ترجمه شکوه ذاکری، تهران: انتشارات سروش.

ویلیبر، دونالد ن (۱۳۴۶)، معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانان، ترجمه عبدالله فریاد، تهران: انتشارات بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

